

درس نهم

نهضت ملی شدن صنعت نفت ایران

نفت و اهمیت آن

نکات مهم

- با پیشرفت و گسترش صنعت در یکصد و پنجاه سال اخیر، نفت به‌عنوان مهم‌ترین منبع تأمین انرژی اهمیت فوق‌العاده‌ای یافت.
 - جنگ‌های جهانی اول و دوم اهمیت و ارزش دسترسی به منابع نفت و تسلط بر آن را بیش از گذشته برای سیاستمداران و رهبران کشورهای قدرتمند آشکار ساخت.
 - در اوایل سده ۲۰ م، کشف منابع نفت در منطقه خاورمیانه توجه کشورهای استعمارگر و صاحبان صنایع بزرگ را بیش از گذشته به این منطقه و از جمله کشور ما که سومین ذخایر نفت جهان را دارد، جلب کرد.
 - دست یافتن به طلای سیاه در ایران نیز باعث تغییر و تحولاتی بنیادین در امور اقتصادی، سیاسی و اجتماعی شد.
- تاریخچه کشف و استخراج نفت ایران**
- **قرارداد داری:** در زمان مظفردالدین شاه، امتیاز کشف و استخراج نفت و گاز در سرتاسر ایران به مدت ۶۰ سال به یک سرمایه‌دار انگلیسی به نام ویلیام ناکس داری واگذار شد (۱۲۸۰ ش / ۱۹۰۱ م) در مقابل، او تعهد کرد که ۲۰ هزار لیتر نقد، ۲۰ هزار لیتر به شکل سهام و ۱۶ درصد سود خالص سالانه به دولت ایران پرداخت کند.
 - فعالیت‌های انگلیسی‌ها برای یافتن منابع نفت در مناطق مختلف ایران، با فوران نخستین حلقه چاه نفت در منطقه مسجدسلیمان به نتیجه رسید (۱۲۸۷ ش / ۱۹۰۸ م) پس از آن، شرکت جدیدی به نام شرکت نفت پارس و انگلیس تشکیل شد.
 - **اقدامات شرکت نفت پارس و انگلیس:** ۱- این شرکت چاه‌های زیادی در منطقه مسجدسلیمان حفر کرد و ۲- خط لوله‌ای هم از آنجا تا آبادان کشید.
 - **چگونگی تسلط کامل انگلستان بر نفت ایران:** دولت انگلستان پس از آنکه از ارزش منابع عظیم نفت ایران و اهمیت آن برای نیروی دریایی خود آگاه شد، ۵۱ درصد سهام شرکت نفت پارس و انگلیس را خریداری کرد و حق نظارت کامل بر آن شرکت را به دست آورد (۱۹۱۴ م). بدین گونه این شرکت به بازوی پر قدرت اقتصادی و سیاسی دولت انگلیس تبدیل شد.
 - **علت لغو یک طرفه قرارداد داری توسط رضاشاه:** پس از انقلاب مشروطه، همواره میان دولت ایران و انگلیس اختلافات دامنه‌داری درباره نحوه عملکرد شرکت نفت ایران و انگلیس و پرداخت سهم ایران وجود داشت.
 - **نتیجه‌ی قرارداد ۱۳۱۲ (۱۹۳۳):** در قرارداد جدید، سهم ایران نسبت به قرارداد قبلی اندکی افزایش یافت و منطقه جغرافیایی قرارداد به میدان‌های نفتی شناخته‌شده جنوب کشور محدود گردید، اما در عوض، ۳۰ سال به مدت قرارداد افزوده شد.
- اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران پس از شهریور ۱۳۲۰**
- **اقدامات نیروهای متفقین در شهریور ۱۳۲۰:** ۱- برکناری و تبعید رضاشاه از کشور ۲- کنترل مستقیم راه‌های اصلی خلیج فارس به مرزهای شوروی و حفاظت از چاه‌ها و تأسیسات نفت جنوب را به دست گرفتند ۳- آنان همچنین برخی از شخصیت‌های ایرانی هوادار دولت‌های محور و تعدادی از آلمانی‌های فعال در ایران را بازداشت کردند
 - **وعده‌های متفقین پس از اشغال ایران در شهریور ۱۳۲۰:** متفقین ضمن تأکید بر اینکه در اداره امور کشور مداخله نخواهند کرد، تمامیت ارضی ایران را تضمین کردند و وعده دادند که ظرف شش ماه پس از پایان جنگ، نیروهایشان را از ایران بیرون خواهند برد.
 - **عوامل اعتراض‌های خیابانی متعدد پس از اشغال ایران توسط متفقین در شهریور ۱۳۲۰:** کمبود و گرانی مواد غذایی و به‌ویژه نان در زمان جنگ جهانی دوم
 - **اقدامات محمدرضا شاه پهلوی در ابتدای سلطنتش برای تحکیم قدرتش:** ۱- از جمله هنگام ادای سوگند در مجلس شورای ملی سوگند خورد که مطابق قانون اساسی به عنوان یک پادشاه مشروطه، فقط سلطنت کند نه حکومت. ۲- او همچنین املاکی را که پدرش تصرف کرده بود، در اختیار دولت گذاشت تا آن‌ها را به صاحبانشان بازگرداند. ۳- علاوه بر این، به مراجع تقلید اطمینان داد که حجاب را محدود یا ممنوع نخواهد کرد.

جزوه تاریخ (۳) ایران و جهان معاصر سال دوازدهم انسانی مؤلف بهرام شفیع تاریخ منطقه آب پخش

- **اوضاع سیاسی کشور در فاصله سال های ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲:** در فاصله سال های ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲، ۱- شاه فقط بر ارتش مسلط بود و نظارت و قدرت اداری و اجرایی کشور در اختیار مجلس شورای ملی و هیئت دولت بود. ۲- اعیان و اشراف زمین دار و غیر زمین دار در مجلس، کابینه و در سطح محلی، قدرت و نفوذ زیادی داشتند. ۳- در این دوره، مطبوعات و احزاب نیز به صورت گسترده و با شور و شوق فراوان فعالیت می کردند و نقش مؤثری در تحولات سیاسی و اجتماعی داشتند.
- زمینه های نهضت ملی شدن نفت**
- در دوران اشغال ایران، دولت های آمریکا و شوروی برای کسب امتیاز استخراج نفت در مناطقی که در خارج از محدوده قرارداد ۱۳۱۲ ش/ ۱۹۳۳ م ایران و انگلیس قرار داشتند، از جمله نفت شمال، به شدت باهم رقابت می کردند.
- **مهم ترین اقدام مجلس در هنگام رقابت شدید آمریکا و شوروی برای کسب امتیاز استخراج نفت:** شورای ملی (دوره چهارده) به پیشنهاد دکتر محمد مصدق طرحی را به تصویب رساندند که دولت را از مذاکره و انعقاد قرارداد با کشورهای خارجی در خصوص نفت ایران بدون تأیید و تصویب مجلس منع می کرد (۱۳۲۳ ش).
- **سیاست موازنه منفی و موازنه مثبت:** این مصوبه در حکم اتخاذ سیاست «موازنه منفی» یعنی ایستادگی در برابر امتیازخواهی دولت های سلطه جو، بود و دقیقاً خلاف سیاست «موازنه مثبت» تلقی می شد، که تسلیم شدن در برابر قدرت های بزرگ و اعطای امتیاز به آن ها را توصیه می کرد.
- **اقدام احمد قوام برای خروج نیروهای شوروی از ایران و نتیجه آن:** پس از پایان جنگ جهانی دوم، شوروی نمی خواست بدون گرفتن امتیاز، نیروهایش را از ایران خارج کند؛ از این رو، احمد قوام (قوام السلطنه) نخست وزیر وقت، طی موافقت نامه ای امتیاز نفت شمال را به شوروی واگذار کرد. لازم بود این موافقت نامه به تأیید و تصویب مجلس شورای ملی برسد، اما نمایندگان مجلس نه تنها موافقت نامه مذکور را رد کردند بلکه واگذاری هرگونه امتیاز استخراج نفت و مشتقات آن را به خارجی ها ممنوع کردند.
- اعتراض به قرارداد نفت جنوب**
- **عکس العمل نمایندگان مجلس به اعطای امتیاز نفت شمال:** نمایندگان مجلس شورای ملی در مخالفت با اعطای امتیاز نفت شمال به شوروی، دولت را مکلف ساختند که برای گرفتن تمامی حقوق ملی در موضوع نفت جنوب، مذاکره کند و اقدامات لازم را انجام دهد (مهر ۱۳۲۶) این اقدام به معنای اعلام نارضایتی رسمی و علنی از قرارداد نفتی ایران با انگلستان (قرارداد ۱۹۳۳ م/ ۱۳۱۲ ش) و تلاش برای تجدیدنظر در آن به حساب می آمد. سپس، اعتراض به این قرارداد و انتقاد از آن در محافل سیاسی و مطبوعاتی ایران آغاز شد.
- جلوگیری از تصویب قرارداد الحاقی**
- **چگونگی امضای قرارداد الحاقی:** پس از مذاکراتی که میان نماینده دولت ایران و نماینده شرکت نفت ایران و انگلیس باهدف بازنگری در قرارداد نفت جنوب و تأمین منافع ایران صورت گرفت، قرارداد الحاقی تدوین و امضا شد.
- **علل مخالفت نمایندگان مجلس با آن:** این قرارداد معاهده نفتی ۱۳۱۲ ش را اندکی تعدیل کرد اما بازهم تأمین کننده حقوق و منافع کشور ما نبود. به همین سبب، معدودی از نمایندگان مجلس شورای ملی که مخالف قرارداد بودند، مانع رأی گیری درباره آن شدند.
- در مجلس شانزدهم نیز اقلیتی از نمایندگان عضو جبهه ملی به رهبری دکتر مصدق با مخالفت مؤثر خود از تصویب قرارداد الحاقی جلوگیری کردند.
- **علل مهم مخالفت با قرارداد الحاقی گس گلشائیان:** ۱- نادیده گرفتن حقوق مادی مردم ایران ۲- نقض حاکمیت ملی و استقلال کشور ۳- مشروعیت بخشیدن به تسلط بیگانگان بر منابع و صنعت نفت.
- مبارزه برای ملی کردن نفت**
- نمایندگان مخالف قرارداد الحاقی در مجلس شانزدهم، ضمن مخالفت با این قرارداد، طرح ملی شدن صنعت نفت ایران را پیشنهاد کردند.
- **مخالفان قرارداد الحاقی:** این طرح با استقبال گسترده شخصیت ها، قشرها و گروه های مختلف سیاسی، ملی و مذهبی روبه رو شد و بسیاری از مطبوعات نیز از آن پشتیبانی کردند.

جزوه تاریخ (۳) ایران و جهان معاصر سال دوازدهم انسانی مؤلف بهرام شفيعی سرگروه تاریخ منطقه آب پخش

- **اقدام آیت الله کاشانی در حمایت از ملی شدن نفت:** آیت الله سید ابوالقاسم کاشانی، که سابقه طولانی در مبارزه با استعمار انگلستان داشت، با جدیت تمام از جنبش ملی شدن صنعت نفت حمایت کرد. وی در اعلامیه‌ای، مبارزه برای ملی شدن نفت را تکلیف دینی و وطنی ملت ایران برشمرد و تعدادی از علما نیز نظر او را تأیید کردند.
- **عکس العمل انگلستان و جبهه‌ی مخالف برای جلوگیری از ملی شدن نفت:** در جبهه مقابل نیز انگلستان و عوامل داخلی‌اش برای حفظ منافع استعماری خود و جلوگیری از دستیابی ملت ایران به حقوق خویش به تکیه افتادند. سپهد حاجعلی رزم‌آرا در مقام نخست‌وزیر (تیر تا اسفند ۱۳۲۹) از سیاست انگلستان جانب‌داری می‌کرد و با ملی شدن صنعت نفت به شدت مخالف بود.
- تصویب قانون ملی شدن صنعت نفت:**
- **چگونگی ملی شدن نفت:** پس از اعدام انقلابی رزم‌آرا به دست خلیل طهماسبی یکی از اعضای جمعیت فداییان اسلام (۱۶ اسفند) مهم‌ترین مانع بر سر راه ملی شدن صنعت نفت برداشته شد. چند روز بعد از آن، نخست مجلس شورای ملی (۲۴ اسفند ۱۳۲۹) و سپس مجلس سنا در ۲۹ اسفند ۱۳۲۹ طرح ملی شدن صنعت نفت را تصویب کردند و جنبش ضد استعماری ملت ایران در گام نخست به پیروزی رسید.
- **عوامل مؤثر بر خیزش مردم ایران در نهضت ملی شدن نفت:** ۱- پیروزی جنبش‌های ضد استعماری مردم هندوستان علیه انگلستان به عنوان استعمار پیر ۲- موفقیت حرکت‌های استقلال طلبانه در برخی از کشورهای آسیایی و آفریقایی
- **نخست‌وزیری مصدق و اجرای قانون ملی شدن صنعت نفت**
- **حامیان مصدق در رسیدن به نخست‌وزیری:** در اردیبهشت ۱۳۳۰، دکتر مصدق با حمایت گسترده افکار عمومی، اتحاد و همکاری تنگاتنگ نیروهای ملی و مذهبی و پشتیبانی قاطع آیت الله کاشانی، نخست‌وزیر شد تا قانون ملی شدن صنعت نفت و خلع ید از شرکت نفت ایران و انگلیس را با قاطعیت به اجرا درآورد.
- **اقدام مهم مصدق برای اجرای قانون ملی شدن نفت:** دولت دکتر مصدق پس از روی کار آمدن، بی‌درنگ هیئتی را به ریاست مهندس مهدی بازرگان به خوزستان فرستاد تا مراکز و تأسیسات نفتی را از حوزه اختیار شرکت نفت ایران و انگلیس خارج کند.
- **اجرای قانون ملی شدن نفت نقطه عطفی در تاریخ معاصر و مبارزه مردم ایران برای رهایی از سلطه استعمار و نجات سرمایه‌های ملی از تسلط بیگانگان به شمار می‌رود.**
- اقدامات انگلستان برای ممانعت از ملی شدن نفت**
- **اقدامات سیاسی، اقتصادی و نظامی انگلستان برای ممانعت از ملی شدن نفت:** ۱- تحریک کارگران صنعت نفت به اعتصاب گسترده از طریق منع شرکت نفت ایران و انگلیس از پرداخت فوق‌العاده دستمزد آنان؛ ۲- فرستادن کشتی‌های جنگی خود به خلیج فارس و بنادر ایران و تهدید نظامی؛ ۳- طرح شکایت از ایران در مجامع بین‌المللی؛ ۴- تهدید اقتصادی ایران با تعطیلی شعب بانک انگلیس، خارج کردن سرمایه‌های شرکت نفت و تحریم خرید نفت.
- **عکس العمل دولت دکتر مصدق برای مقابله با تهدیدها و تحریم‌های اقتصادی و نتیجه آن:** دولت دکتر مصدق برای مقابله با تهدیدها و تحریم‌های اقتصادی انگلستان، برنامه اقتصاد بدون نفت را اجرا کرد. دکتر مصدق که خود حقوق دان بود، با حضور در مجامع بین‌المللی از حقانیت ملت ایران دفاع می‌کرد. نتیجه: دفاع منطقی و مستدل نخست‌وزیر و وکلای حقوقی ایران باعث شد که شورای امنیت سازمان ملل متحد و سپس دیوان بین‌المللی لاهه به سود کشور ما رأی صادر کنند.
- **علت قطع رابطه سیاسی دولت ایران پس از ملی شدن نفت با لندن:** دولت ایران پس از پیروزی در دادگاه لاهه، از انگلستان خواست که بدهی‌های شرکت نفت و خسارت‌های ناشی از تأخیر و غیره را بپردازد و چون دولت انگلیس این تقاضا را نپذیرفت، اقدام به قطع رابطه سیاسی با لندن کرد.
- قیام ۳۰ تیر**
- **علت استعفای مصدق از نخست‌وزیری:** در تیر ۱۳۳۱ دکتر مصدق برای کاستن از نفوذ و قدرت دربار و مقابله با کارشکنی‌های آن در اداره امور کشور، از محمدرضا شاه پهلوی خواست که اختیار وزارت جنگ و فرماندهی ارتش را به او بسپارد و چون شاه با این تقاضا مخالفت کرد، از مقام خود استعفا نمود. شاه نیز بی‌درنگ احمد قوام را مأمور تشکیل دولت کرد.

جزوه تاریخ (۳) ایران و جهان معاصر سال دوازدهم انسانی مؤلف بهرام شفیع سرگروه تاریخ منطقه آب پخش

➤ علت استعفای مصدق از نخست‌وزیری، رهبر قیام و نتیجه: پاسخ خلاصه: علت: استعفای مصدق از نخست‌وزیری - رهبر قیام: آیت‌الله کاشانی - نتیجه: کناره‌گیری قوام و دکتر مصدق دوباره نخست‌وزیر شد و وزارت جنگ و فرماندهی نیروهای مسلح را در اختیار گرفت. همچنین، شاه را از برقراری ارتباط مستقیم با سفرای خارجی منع کرد.

بروز اختلاف و تفرقه در نهضت

➤ نهضت ملی شدن صنعت نفت با اتحاد و یکپارچگی احزاب و گروه‌های سیاسی و مذهبی مختلف و بر محور مبارزه با استعمار انگلیس آغاز شد.
➤ عوامل بروز اختلاف و تفرقه در نهضت ملی شدن نفت و نتیجه آن: بر اثر غلبه روحیه لجابت، خودمحموری، قدرت‌طلبی و منفعت‌جویی‌های فردی و گروهی به تفرقه و دشمنی تبدیل شد. - نتیجه اینکه اهداف نهضت ملی شدن نفت به فراموشی سپرده شد.
➤ اقدامات دشمنان برای نابودی دولت مصدق: دشمنان خارجی و عوامل داخلی آنان با بهره‌گیری از تداوم و گسترش اختلاف و نزاع میان دکتر مصدق و آیت‌الله کاشانی و یاران و نزدیکان این دو شخصیت ملی و مذهبی، بر تلاش‌هایشان برای نابودی نهضت و سرنگونی دولت دکتر مصدق افزودند.

کودتای ۲۸ مرداد

➤ سیاست آمریکا در قبال دولت مصدق: در این زمان، دکتر مصدق امیدوار بود که دولت آمریکا در ماجرای نفت از ایران پشتیبانی کند اما آمریکا که از زمان جنگ جهانی دوم سیاست فعالی را درباره ایران در پیش گرفته بود، سرانجام از دولت انگلستان جانب‌داری کرد و با آن کشور در براندازی دولت مصدق متحد شد.
➤ طراحی کودتای ۲۸ مرداد حاصل توافق آمریکا و انگلیس بود.
➤ زمینه‌های انجام کودتا علیه مصدق: ۱- توافق دولت انگلیس و آمریکا سرنگونی دولت مصدق و انتصاب سرلشکر فضل‌الله زاهدی به نخست‌وزیری ۲- بر اساس طرح مشترک انگلیس و آمریکا، ایجاد آشوب‌های خیابانی در ایران و به راه انداختن جنگ روانی علیه مصدق در مطبوعات در دستور کار شبکه جاسوسی دو کشور قرار گرفت. ۳- علاوه بر آن، طراحان کودتا از طریق اشرف پهلوی و ژنرال نورمن شوارتسکف آمریکایی، محمدرضا پهلوی را که در ابتدا در پذیرش کودتا مردد بود، متقاعد کردند که با کودتا موافقت کند. ۴- با ورود مأمور ویژه سیا به ایران در اواسط تیر ۱۳۳۲ و ملاقات او با فضل‌الله زاهدی، مقدمات اجرای کودتا فراهم شد.
➤ چگونگی انجام کودتای ۲۸ مرداد: سرانجام، با نقشه و حمایت سیاسی و مالی دولت‌های انگلستان و آمریکا و عوامل داخلی آنان، در ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ واحدهایی از ارتش به فرماندهی فضل‌الله زاهدی علیه دولت دکتر مصدق اقدام به کودتا کردند. کودتاچیان که از پشتیبانی سازماندهی شده گروه‌هایی از طرفداران شاه و دربار برخوردار بودند، مراکز مهم دولتی را در پایتخت تسخیر و دولت دکتر مصدق را سرنگون کردند.
➤ نتایج کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲: ۱- زاهدی نخست‌وزیر شد و اعلام حکومت‌نظامی کرد. ۲- دکتر مصدق و تعدادی از همکاران و یاران نزدیکش دستگیر و سپس محاکمه شدند. ۳- احزاب و گروه‌های سیاسی و روزنامه‌های مخالف، غیرقانونی اعلام شدند و منحل گردیدند.
➤ کنسرسیوم و نتیجه آن: یک سال و اندی پس از کودتای ۲۸ مرداد، حکومت پهلوی با انگلستان و آمریکا درباره مسئله نفت به توافق رسید و به‌موجب قراردادی، تولید و فروش نفت ایران را به کنسرسیومی از شرکت‌های نفتی انگلیسی، آمریکایی، هلندی و فرانسوی واگذار کرد. نتیجه: بر اساس این قرارداد مقرر شد که کنسرسیوم به مدت ۲۵ سال نفت ایران را استخراج کند و به فروش برساند و در مقابل، نیمی از سود خالص خود را به کشور ما بپردازد.

ادامه مبارزه پس از کودتا

➤ نهضت مقاومت ملی و مهم‌ترین اقدام آنان: باوجود جو سرکوب و اختناق پس از کودتا، گروهی از شخصیت‌های ملی و مذهبی و از جمله تعدادی از استادان دانشگاه تشکلی به نام نهضت مقاومت ملی را پایه‌گذاری کردند و با قرارداد جدید نفتی به مخالفت برخاستند که منجر به اخراج شماری از آنان از دانشگاه شد. آیت‌الله کاشانی نیز به این قرارداد اعتراض کرد.
➤ روز دانشجو: در ۱۶ آذر ۱۳۳۲ گروهی از دانشجویان دانشگاه تهران در اعتراض به برقراری روابط سیاسی مجدد با انگلستان و سفر معاون رئیس‌جمهور آمریکا (ریچارد نیکسون) به ایران تظاهرات کردند که در جریان آن سه تن از دانشجویان به شهادت رسیدند.